

Shahnoza SHERALIYEVA,

Toshkent davlat transport universiteti chet tillar kafedrasida katta o'qituvchisi.

Tel: +998 90-125-95-26

E-mail:Shaxa2108@mail.ru

O'ZDJTU professori, filologiya fanlari doktori J.A.Yakubov taqrizi asosida

SPECIFIC LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE CLASSIFICATION OF AUTOMOBILE TERMS IN ENGLISH AND FRENCH LANGUAGES

Annotation

The increase of interest in the semantic research of language and speech in world linguistics is due, among other things, to the logical analysis of the scientific-technical text. In linguistics, deep semantic study of scientific and technical terms, questions and bases related to the structure of dictionaries of various terminological fields are relevant. To date, the semantic relationship of automobile terms has not been sufficiently clarified, and their linguistic features have not been given importance. This is an issue that is waiting for its solution, because the development of automobile transport in recent years has prompted the emergence of new terms.

Key words: automobile, mechanical and electrical engineering, term, terminology, conceptual meaning, lexical unit, linguistic analysis, extralinguistic factors, terminological lexicography, phrase, dictionary.

СПЕЦИАЛЬНЫЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КЛАССИФИКАЦИИ АВТОМОБИЛЬНЫХ ТЕРМИНОВ В АНГЛИЙСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Рост интереса к семантическим исследованиям языка и речи в мировой лингвистике обусловлен, в том числе, логическим анализом научно-технического текста. В лингвистике актуальны глубокие семантические исследования научно-технических терминов, вопросов и оснований, связанных со структурой словарей различных терминологических областей. На сегодняшний день семантическая связь автомобильных терминов недостаточно выяснена, а их лингвистическим особенностям не придается значения. Это вопрос, который ждет своего решения, поскольку развитие автомобильного транспорта в последние годы повлекло за собой появление новых терминов.

Ключевые слова: автомобиль, машиностроение и электротехника, термин, терминология, концептуальное значение, лексическая единица, лингвистический анализ, экстралингвистические факторы, терминологическая лексикография, словосочетание, словарь.

INGLIZ VA FRANSUZ TILLARIDA AVTOMOBIL TERMINLARINI TASNIFLASHNING O'ZIGA XOS LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Jahon tilshunosligida til va nutqning semantik tadqiqiga qiziqishning ortishi, jumladan, ilmiy – texnik matnning mantiqiy tahliliga bog'liq. Tilshunoslikda ilmiy - texnik terminlarni semantik chuqur o'rganish, turli terminologik soha lug'atlari tuzilishiga oid qo'yilgan savol va asoslar dolzarb hisoblanadi. Bugungi kungacha avtomobil terminlarining o'zaro semantik aloqasi yoritilishi yetarli darajada bo'lmagan, ularning lingvistik xususiyatiga ahamiyat berilmagan. Bu esa o'z yechimini kutayotgan masala, sababi so'nggi yillardagi avtomobil transportining rivojlanishi yangi terminlar paydo bo'lishiga turtki bo'ldi.

Kalit so'zlar: avtomobil, mexanik va elektr texnika, termin, terminologiya, konseptual ma'no, leksik birlik, lingvistik tahlil, ekstralingvistik omillar, terminologik leksikografiya, ibora, lug'at.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi hududida avtomobil terminologiyasi eng dolzarb, hali o'rganilmagan qirralari mavjud mavzu hisoblanadi, shu sababli bu maqolada ushbu mavzuni yanada chuqurroq yoritib berishga hamda o'zbek terminshunoslik yo'nalishida yana bir yangi qadam qo'yishga harakat qilish ko'zda tutilgan. Avtomobil terminlarini tavsiflashda ularning kelib chiqishi, leksik va grammatik xususiyatlari, strukturaviy turlari, turli gap bo'laklariga mansub termin elementlarining termin yasashdagi o'rni va leksik-semantik xususiyatlarini (polisemiya, sinonimiya, antonimiya) o'rganish avtomobil terminologiyasi tizimida ayniqsa dolzarbdir. Ingliz tili xalqaro muloqot tilidir. Avtomobil adabiyoti va texnik hujjatlarining katta qismi ingliz tilida nashr etiladi; dunyoning turli mamlakatlarida paydo bo'lgan avtomobil sanoatidagi ko'plab texnologik yangiliklar, qoida tariqasida, dastlab inglizcha nomlarga ega. Bundan tashqari, eng ko'p motorli avtomobillar ingliz tilida so'zlashuvchi mamlakatlar, xususan, Amerika Qo'shma Shtatlari ekanligini yodda tutish kerak.

Ikkinchi g'oyat ulkan va eng rivojlangan davlatlardan hisoblangan Fransiya, Shvetsiya, Shveysariya, Belgiya asosan fransuz tilida gaplashuvchi mamlakatlar sirasiga kiradi va biz fransuz tilidagi avtomobil terminlarini ham ko'rib chiqishga harakat qilamiz. Terminologiya takomillashuv jarayonida bir nechta rivojlanish bosqichlarini bosib o'tadi. Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida mashinasozlikning yetakchi tarmoqlaridan biri avtomobilsozlik hisoblanadi. Ushbu soha terminologiyasi tobora ko'proq talab qilinmoqda va hozirgi sharoitda muhim ahamiyatga ega. Avtomobil sanoati, avtomobilning texnik qurilmasi, shuningdek, uyda, shaxsiy foydalanishda va ishlab chiqarishda ishlatiladigan turli xil mashina va mexanizmlar bilan bog'liq terminlar hayotimizda doimiy ravishda uchraydi. Ushbu terminlarni bilish bugungi kunda nafaqat mutaxassislar, balki shaxsiy avtomobillari yoki qishloq xo'jaligi texnikasi bo'lgan oddiy odamlar uchun ham majburiy bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ingliz va fransuz tillarida "Yengil avtomobil qurilmasi va uning asosiy parametrlari" leksik-semantik sohasi alohida ajratilgan, uning shakllanish tarixi va tizim xususiyatlari tahlil qilingan va batafsil tillararo taqqoslash berilgan. Jahon tilshunosligida leksikografiya va terminologiya masalalari Yevropa olimlari Ferdinand de Sossyur, SH.Balli, A.Seshe, A.Mee, J.Vandries kabilar tomonidan o'rganilgan. Rus tilshunoslari A.A.Reformatskiy, D.S. Lotte, R.G.Piotrovskiy, A.D.Xayutin, L.V. Pumpyanskiy, O.S.Axmanova, L.V.Sherbalar ham o'z asarlarida terminshunoslik haqida gapirib o'tishgan. O'zbek tilida leksikografiya va terminologiya masalalari D.I. Xodjaeva, D.X. Kadirbekova, P.P.Nishonov, N.T.Hotamov, S.X.Nurmatova, O.Tursunova, O.S.Axmedov, H.V. Mirzaxmedova, S.T. Mustafayeva lar tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Tahlil va natijalar. Hozirgi vaqtda xorijiy ishlab chiqaruvchilarning avtomobillari va qishloq xo'jaligi texnikalari eng mashhurdir. Ingliz tilida yozilgan texnik hujjatlar, avtomobil va boshqa mexanik va elektr texnika vositalarini ta'mirlash, texnik xizmat ko'rsatish bo'yicha turli tavsiyalar oqimi ham ortib borayotgani ajablanarli emas. Afuski, hozirgi vaqtda ingliz va fransuz tillaridagi texnik terminlarni o'zbek tiliga tarjima qilish xususiyatlari yetarlicha o'rganilmagan. Bunday terminlarning maxsus lug'atlari va umumiy oddiy lug'atlari yetarli emas, avtomashinalar va qishloq xo'jaligi texnikasiga texnik xizmat ko'rsatishga oid tarjima qilingan texnik hujjatlarda juda jiddiy muammolar mavjudligi va ularni bartaraf etish katta ahamiyat kasb etadi.

Terminlar bilan bir qatorda terminologiya tomonidan o'rganiladigan boshqa maxsus leksik birliklar ham mavjud. Ularning kelib chiqishi, tipologiyasi, shakllari, mazmuni, faoliyati va qo'llanilishi o'rganilgan, ingliz va fransuz tillarida avtomobil terminlarini lingvistik va ekstralingvistik darajada tavsiflangan. Avtomobil terminlari lingvistik tahlil qilishda ularning kelib chiqishi (asl va o'zlashtirilgan terminlar ajratiladi), leksik va grammatik xususiyatlari (termin elementlarining nutqning ma'lum qismlariga munosabati), leksik va semantik xususiyatlari (ko'p ma'noning mavjudligi, munosabati) tavsiflangan. Sinonimiya, antonimiya bir so'zli terminlarning so'z yasash tarkibi va qo'shma otlarning grammatik tuzilishi, shuningdek, termin hosil qilishda turli xil nutq qismlariga tegishli termin elementlarining roli ko'rib chiqilgan. Tadqiqotning dolzarbligi lingvistik va ekstralingvistik omillar bilan bog'liq bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi: - professional muloqotda; - ma'lum bir milliy tilda o'zini namoyon qiladigan maxsus vositalarni tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlarning yetishmasligi; - moddiy madaniyat qadriyatlarini yaratishga qaratilgan kasbiy faoliyat sohasida inson tafakkuri evolyutsiyasi jarayonini aks ettirish natijasida paydo bo'lgan leksik birliklarga asoslangan kasbiy aloqa; - ilmiy bilimlarni takomillashtirishni hisobga olgan holda maxsus lug'at va soha terminologiyasini nazariy-uslubiy asosda yanada tartibga solish maqsadida turli tuzilishga ega tillardagi maxsus til birliklari; - terminlarning semantikasini tahlil qilishning ahamiyati; - fan-texnika taraqqiyoti va kasbiy madaniyatni tezlashtirish nuqtai nazaridan avtomobilsozlik sanoatining rivojlanish darajasini aks ettiruvchi xalqaro ilmiy-texnikaviy axborot almashinuvini kengaytirish; - zamonaviy sanoat lug'atlarida yetarli darajada to'liq ma'lumotlarning yo'qligi, bu professional mutaxassislar va tarjimonlar ishining o'zaro aloqasini qiyinlashtiradi; - avtomobil ishlab chiqaruvchilar, avtokorxonalar va firmalar tomonidan professional foydalanishga joriy qilingan avtomobil terminologiyasining hozirgi holati to'g'risida yetarli ma'lumotga ega emasligi; - tilda umumiy terminlarning maxsus maqsadlarda qo'llanilishiga bag'ishlangan asarlarning, kasbiy muloqot holatlarida maxsus terminlar yordamida texnik ma'lumotlarni so'zlashuv uchun umumiy lug'atning yo'qligi; - maxsus maqsadlar uchun tillarning hududiy variantlarining sekin rivojlanishi (ularning eng asosiylari Britaniya inglizlari va Amerika inglizlari), ularning rivojlanishiga milliy tafakkur kuchli ta'sir ko'rsatadi; - Britaniya va Amerika avtomobilsozlik an'analari hisobga olgan holda ingliz terminlarini qiyosiy o'rganishning amaliy yo'qligi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida terminologiya muammolarini o'rganish tilshunoslikning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib ko'rinadi. Zamonaviy dunyoda terminologiya axborot manbai, mutaxassislikni egallash quroli, hattoki fan-texnika taraqqiyotini tezlashtirish vositasi bo'lib, odamlar o'rtasidagi muloqot va muloqotda yetakchi o'rin tuta boshladi. Terminologiya axborot manbai bo'lib xizmat qilishi bilan bir qatorda, u lug'atning tashqi ta'sirlarga nisbatan eng sezgir qismidir. Aynan unda jamiyatning tilga ta'siri aniq namoyon bo'ladi, bu esa undan davlatlar rivojlanishining tarixiy bosqichlarini o'rganish, ularning shakllanishi, sivilizatsiya turlarini tahlil qilish va tilni aniqlashda foydalanish imkonini beradi, ularning madaniy, ilmiy va texnik salohiyatini namoyon qiladi.

Tasniflash - bu har qanday turdagi ob'ektlarni shu turdagi ob'ektlarga xos bo'lgan va ularni boshqa turdagi ob'ektlardan ajratib turadigan eng muhim belgilariga ko'ra o'zaro bog'liq sinflarga taqsimlash, shu bilan birga har bir sinf hosil bo'lgan tizimda ma'lum doimiy o'rinni egallaydi va o'z navbatida kichik sinflarga bo'linadi. Shunday qilib, tasniflashning asosiy vazifasi sinflar va kichik sinflar shaklida o'xshash xususiyatlarga ega bo'lgan ob'ektlarning ierarxik tartiblangan qatorini tuzishdir. Terminlarni lingvistik hodisa sifatida tasniflash ikki tomonlama funksiyaga ega: bir tomondan, u belgilangan tushunchalarni tahlil qilishda qo'llaniladi. Boshqa tomondan, tasniflash ularni belgilash uchun leksik vositalarni tahlil qilishda qiziqish uyg'otadi. Terminologlarni katta qiziqish uyg'otadigan yagona tilning so'zi (iborasi) sifatida terminning ta'rifi lingvistik tasnifga asos bo'lishi mumkin. Terminlar shakliga ko'ra termin-so'z va termin-iboralarga bo'linadi. Termin-so'zlar o'z navbatida o'zak (so'z o'zagi uning o'zagiga to'g'ri keladi), affiksalar (ularning asosini o'zak va affiks(lar) tashkil qiladi) va murakkab, tarkibida bir nechta o'zak morfemalari bo'lgan. to'rt va undan ortiq so'zlarga bo'linadi. Tilning kelib chiqishining tarixiy asoslarini hisobga olgan holda, birlamchi, o'zlashtirilgan va gibrid terminlar ajratiladi. Aborigin terminlar - bu tilning lug'at tarkibida tarixan shakllangan, ushbu tilga xos bo'lgan terminlar. Boshqa tillardan o'zlashgan terminlar - boshqa tillardan to'liq yoki qisman olingan yoki faqat ma'lum komponentlar o'zlashtirilgan (masalan, shakl, mazmun, tuzilma) terminlar. Nihoyat, terminlar orasida gibrid terminlarni ham ajratish mumkin. Bunday terminlar bir qismini boshqa tildan qabul qilgan, ikkinchi qismi esa tarjima qilingan yoki ona tilidir. Ta'lim va terminologiyani rivojlantirish shakliga ko'ra, terminlarning quyidagi tasnifidan foydalanish mumkin: bu terminologiyaning paydo bo'lishiga asos bo'lib xizmat qilgan asosiy terminlar; ushbu terminologiyadan ajralmas tarzda yuzaga kelgan o'zlashtirilgan terminlar - ya'ni o'z asl ma'nosini yo'qotmagan holda o'zaro bog'liq ilmiy sohalardan o'zlashtirilgan terminlar.

Semantik (mazmun) tuzilishiga ko'ra terminlar motivatsion va nomotivatsion terminlarga bo'linadi. Motivatsion terminlar, o'z navbatida, qisman motivatsiyalangan va to'liq motivatsiyalangan terminga bo'linadi. Birinchisining ma'nosini faqat ular hosil bo'lgan so'zlarning ma'nolarini qo'llash orqali qisman tushuntirish mumkin. To'liq asosli terminlar bo'lsa, ularning ma'nosi tuzilish elementlarining ma'nosi bilan to'liq ochiladi. Masalan, *chain (ing.) chaîne (fr.) - zanjir, pedal (ing.) pédale (fr.) - pedal, carburetor (ing.) carburateur (fr.) - karbyurator, engine (motor) (ing.) moteur (fr.) - dvigatel, cylinder (ing.) cylindre (fr.) - silindr, balloon (ing.) ballon (fr.) - balon, chassis (ing.) châssis (fr.) - shassi, mechanism (ing.) mécanisme (fr.) - qurilma, camera (ing.) caméra (fr.) - kamera.*

Terminologik birliklarning ma'no (mazmun jihatidan) va shakl (ifoda jihatidan) munosabatini qayd etib, terminologiyaning izchilligini ana shu munosabatdan kelib chiqib tushuntirish mumkin. Bizning fikrimizcha, terminologik birliklarning ob'ektiv xususiyatlari - ular belgilagan tarmoq tushunchalarining muvofiqligi bilan belgilanadigan ma'nodagi izchillik va terminologik birliklarning shakldagi izchilligi ma'lum bir terminologik birlik shaklining muvofiqlik darajasi bilan bog'liq. Terminologik tadqiqotlarda terminlarning ierarxik tasniflari ularning jins-tur va assotsiativ munosabatlarini hamda terminlar orasidagi boshqa mantiqiy-konseptual munosabatlarni aniqlash uchun quriladi. Shuni ta'kidlash kerakki, tushunchalarni tasniflash tahlili terminlarni tizimli o'rganish bilan to'ldiriladi. Ma'lumki, soha terminologiyalari tizimli xususiyatga ega. Shuning uchun tadqiqotchilarning terminlarni ularning tizimli munosabatlarida o'rganishga qiziqishi tabiiy ko'rinadi. Terminologiya ko'plab terminologik mikrotizimlardan tashkil topgan fan tilining eng muhim qismi sifatida qaraladi. Bitta terminning ishlashi butun mikrotizimning tarkibiy va funksional fazilatlarini bilan belgilanadi va shu bilan birga, boshqa terminlar - xuddi shu mikrotizim

elementlaridan foydalanishga ta'sir qiladi. Shu nuqtai nazardan, terminologik tizim tadqiqotlarida terminologiyani tizimli ravishda o'rganishga urinishlar qiziqarli ko'rinadi.

Terminlar tipologiyasi terminologiyaning murakkab tizimini tuzadi va soddalashtiradi. U qisman termin yasash usullari - morfologik, semantik, sintaktik va boshqa aralash usullarga asoslanadi. Terminlarni tasniflashning turli usullari mavjud bo'lib, ular orasida tuzilish va shakl, ma'no, funktsiya, intralingvistik va ekstralingvistik funktsiyalar, tarixiy xususiyatlar, shuningdek, qo'llanish shakllari bo'yicha tipologiya mavjud, bunda "tipologiya (yozuv natijasi) ob'ektlarni mohiyatiga ko'ra belgilaydi." Bundan kelib chiqadiki, terminlar tipologiyasi terminlarning ma'lum bir tizimidan qat'iy nazar, terminlarga xos bo'lgan muhim belgilarga ko'ra taqsimlashni anglatadi, masalan, umumiy maxsus tushunchalarni belgilash uchun terminlar xususiyati olinadi. Terminlar turlari tushunchalar turlariga bog'liq. Termin deb ataladigan tushunchalarning predmetiga ko'ra va terminlarning ma'lum bir bilim sohasiga mansubligiga ko'ra matematik, biologik, diplomatik, sport, harbiy terminlar va boshqalarni, shuningdek, avtomobil terminlarini ajratish mumkin, o'z navbatida, bu terminlar bilimlarning torroq ixtisoslashuviga mansubligiga qarab kichik guruhlarga ham bo'linishi mumkin. Zamonaviy lingvistik paradigmada yangi terminologik birliklarni shakllantirishning turli usullari mavjud. Bular morfologik, semantik va sintaktik usullar, aralash usullar ham bor. Terminologik metaforani tabiiy hodisa deb hisoblab, agar ilgari nomlanmagan tushunchalarni nomlash zarur bo'lsa, yangi terminologik tizimlarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Masalan, asosiy ma'nosi "qo'l" bo'lgan *-hand (ing.) main (fr.) so'zi avtomobilsozlikda handbrake (ing.) frein à main (fr.)* "qo'l tormozi", "tormoz", "tutqich" kabi ma'nolarda ham qo'llaniladi. Avtomobil transportining konseptual tizimining murakkabligini og'zaki ravishda aks ettiruvchi zamonaviy avtomobil terminologiyasi leksik birliklarning miqdoriy jihatdan katta to'plamidir.

Xulosa va takliflar. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida terminologiya muammolarini o'rganish tilshunoslikning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib ko'rinadi. Zamonaviy dunyoda terminologiya axborot manbai, mutaxassislikni egallash quroli, hattoki fan-texnika taraqqiyotini tezlashtirish vositasi bo'lib, odamlar o'rtasidagi mulohaza va mulohazada yetakchi o'rin tuta boshladi. Terminologiya axborot manbai bo'lib xizmat qilishi bilan bir qatorda, u lug'atning tashqi ta'sirlarga nisbatan eng sezgir qismidir. Aynan unda jamiyatning tilga ta'siri aniq namoyon bo'ladi, bu esa undan davlatlar rivojlanishining tarixiy bosqichlarini o'rganish, ularning shakllanishi, sivilizatsiya turlarini tahlil qilish va tilni aniqlashda foydalanish imkonini beradi, ularning madaniy, ilmiy va texnik salohiyatini namoyon qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Авербух К.Я. Общая теория термина. Москва, 2006 г., -252 стр.
2. Веселов П.В. Структура терминов дефинитивного типа на материале терминологии пластических масс и мягких искусственных кож. М., 1971 г., -208 стр.
3. Лейчик В.М., Шеллов С. Д. Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод. 2-часть. Всесоюзный центр переводов научно-технической информации и документации, 1990 г., - 80 стр.
4. Рохчина Л.Г. – Прикладная лингвистика СПб: Изд-во. СПбГПУ, Львов, 2003, - 310 стр.
5. Моисеев А.И. "К определению терминов в словарях." ОАВ Сб.статей 2004 г., -314 стр.
6. Doniyorov R. O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – Toshkent: «Fan», 1977-y., – 162 - bet.
7. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. В сб. Исследования по русской терминологии. Москва, Наука, 1971, -246 стр.
8. Sh. I. Sheraliyeva The use automobile terms in texts. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal* ISSN: 2249-7137 Vol. 12, Issue 03, March 2022. ISSN: 2776-0960 Volume 3, Issue 10 Oct., 2022
9. Sh. I. Sheraliyeva "Ingliz va fransuz tillarida avtomobil terminlarining strukturaviy-semantik xususiyatlari" Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya avtoreferati. Toshkent, 2023 y.